

2013 World Congress Proceedings

Vol. 72, Social Philosophy

Γεώργιος Πολίτης - Georgios Politis

Κοινωνικό συμβόλαιο: λίκνο κόκκινων και μαύρων Ιακωβίνων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Το φιλελεύθερο δημοκρατικό υπόδειγμα ακολούθησε την αντίληψη της πολυειδίας των αρχών, η οποία διέπει την αγγλοσαξωνική ηθική φιλοσοφία. Στον αντίποδα, ο κρατικός σοσιαλισμός ακολούθησε την αντίληψη του ενός δρόμου, που εκπηγάζει από τις αρχές της φιλοσοφίας του Ρουσσώ. Στοιχεία αυτών των αρχών εντοπίζονται στην επαναστατική θεωρία του Μαρξ και των Μπολσεβίκων. Ωστόσο στις ίδιες αρχές βρήκε ερείσματα και η μεσοπολεμική ακροδεξιά. Οι κοινές αφετηρίες αυτών των κατευθύνσεων μπορούν να αναζητηθούν τόσο στο αφηρημένο σχήμα της γενικής βούλησης όσο και στην αποσύνδεση της από τη βούληση των πολλών. Μάλιστα την αποσύνδεση συνοδεύει η υποκατάσταση της βούλησης των πολλών από αυτόκλητους ερμηνευτές της γενικής βούλησης. Με αυτό το ριγοκίνδυνο άλμα η βούληση των πολλών υποκαθίσταται από τη βούληση όσων διατείνονται ότι γνωρίζουν το μοναδικό δρόμο για τον ηθικό βίο ή εμφανίζονται ως μοναδικοί κάτοχοι της αλήθειας των ιστορικών νόμων. Το χρώμα που οι αυτόκλητοι σωτήρες επέλεγον για να αυτοπροσδιορισθούν είναι διαφορετικό, καθορίζεται από την επιλογή του αντικειμένου της σωτηρίας, εάν δηλαδή θα σώσουν τον λαό και την εργατική τάξη ή την πατρίδα και τη φυλή. Όμως το φιλοσοφικό λίκνο που τους γεννά είναι το ίδιο. Μολονότι ο Ρουσσώ δεν επεδίωξε την ηθική νομιμοποίηση του αυταρχισμού, η θεωρία του γνώρισε συναφείς αναγνώσεις.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Ρουσσώ, γενική βούληση, υποκατάσταση, διαφώτιση, αυταρχισμός

I.

Η αναζήτηση ιστορικών διατυπώσεων που επιβεβαιώνουν τη σύνδεση της σκέψης του Ρουσσώ με την εξισωτική επανάσταση, οδηγεί συνήθως στα κείμενα των Ιακωβίνων. Παρά ταύτα, μία μεταγενέστερη αναφορά αποτυπώνει εντονότερα το βάθος της σύνδεσης: το 1933 η Ισπανία βρίσκεται στον προθάλαμο του εμφυλίου. Ένοπλες ομάδες της δεξιάς και της αριστεράς συγκρούονται βίαια στους δρόμους αναζητώντας την επικράτηση στο κοινωνικό πεδίο. Τότε ο Χοσέ Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα ιδρύει την *Φάλαγγα*, μια φασιστική, εθνικιστική οργάνωση που αποσκοπεί στην προστασία της πατρίδας από τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Ωστόσο στην ιδρυτική ομιλία της

Φάλαγγας δεν κατονομάζει τον Μαρξ ή τον Μπακούνιν ως γεννήτορες αυτής της απειλής. Εντοπίζει τη ρίζα του κακού στο 1762, “όταν ένας ολέθριος άνθρωπος, που άκουγε στο όνομα Ζάν-Ζάκ Ρουσσώ δημοσίευε το κοινωνικό συμβόλαιο”¹.

Ο ντε Ριβέρα δεν ήταν ένας άξεστος, ακαλλιέργητος κήρυκας του μίσους. Σπούδασε νομικά, μελέτησε Σπένσερ, Μαρξ, ασχολήθηκε με τη λογοτεχνία, ήταν, τηρουμένων των αναλογιών, ένας διανοούμενος της άκρας δεξιάς². Επομένως, μπορεί να υποστηριχθεί, ότι η προσέγγιση του δείχνει τη θέση που κατέχει ο Ρουσσώ σε αυτόν τον πολιτικό χώρο, ως διαχρονικός εμπνευστής πρώτα του ιακωβίνικου και μετέπειτα μπολσεβίκικου τρόμου.

II.

Τρία γνωρίσματα της φιλοσοφίας του Ρουσσώ τη συνδέουν διαχρονικά με την επαναστατική προσέγγιση. Το πρώτο αφορά στη *γενική βούληση*, ένα αφηρημένο σχήμα που δημιουργεί και καθοδηγεί το πολιτικό σώμα³. Αυτή οδηγεί σε δύο κατευθύνσεις. Στο ηθικό πεδίο ανοίγει το δρόμο στην ιδέα μιας ορθολογικής βούλησης, αποσυνδεδεμένης από τις εμπειρικά τεκμηριωμένες βουλήσεις των μελών της κοινωνίας. Πρόκειται για το δρόμο που οδηγεί στην καντιανή κατηγορική προσταγή. Στο πολιτικό πεδίο, η θεωρία της γενικής βούλησης συνδέεται με την υποκατάσταση της βούλησης των πολιτών με *κάτι άλλο* στο όνομα του οποίου κυβερνά αυτός που υποτίθεται ότι γνωρίζει τη βούληση των πολιτών. Η αντίληψη της υποκατάστασης φωτίζεται περισσότερο από τα δύο επόμενα γνωρίσματα, την απεξάρτηση της γενικής βούλησης από την πλειοψηφία, καθώς και την αναγνώριση της ανάγκης διαφώτισης της κοινωνίας.

Ο Ρουσσώ υποστηρίζει ότι «υπάρχει συχνά μεγάλη διαφορά ανάμεσα στη βούληση όλων και στη γενική βούληση»⁴ καθώς επίσης και “[...] ότι καθιστά τη βούληση γενική δεν είναι τόσο ο αριθμός των ψήφων όσο το κοινό συμφέρον που τις ενώνει”⁵. Σε ό,τι αφορά στην ορθότητα της γενικής βούλησης και της βούλησης της πλειοψηφίας ξεκαθαρίζει ότι: “[...] η γενική βούληση είναι πάντοτε ορθή και αποβλέπει στο δημόσιο συμφέρον. Δεν συνέπεται όμως ότι οι αποφάσεις του λαού είναι πάντα εξίσου σωστές. Ο άνθρωπος επιζητεί το καλό του, αλλά δεν το διακρίνει πάντα: ο λαός δεν διαφθείρεται ποτέ, συχνά όμως εξαπατάται [...]”⁶.

¹ Χοσέ Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα, *Λόγοι μάχης*, Αθήνα, 1983, σελ. 17.

² Για τις θέσεις του Πρίμο ντε Ριβέρα, βλ. Stanley G. Payne, *Falange*, Stanford University Press, 1961, 24-277, κυρίως, 24-30.

³ Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, Πόλις, 2004, 62-63.

⁴ Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *ό.π.* σελ. 78.

⁵ Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *ό.π.* σελ. 82.

⁶ Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *ό.π.* σελ. 77.

Άρα η εξ ορισμού αφηρημένη γενική βούληση δεν ταυτίζεται με τη βούληση των πολλών, ούτε ταυτοποιείται εξ αυτής. Η γενική βούληση, το συμφέρον του λαού, δεν ταυτίζεται με το άθροισμα των βουλήσεων των μελών του λαού, απεξαρτάται δηλαδή από την εκφρασμένη ή εκφραζόμενη βούληση των πολλών. Αποσυνδέεται από μεθόδους εμπειρικού ελέγχου, όπως είναι η καταμέτρηση ψήφων. Ακόμη και εάν ο λαός πάρει μια απόφαση πλειοψηφικά, αυτό δεν σημαίνει ότι η απόφαση εκφράζει τη γενική του βούληση. Διερωτάται, λοιπόν, κανείς, τι πιο αυταρχικό, τι πιο εξουσιαστικό από αυτή την αντίληψη, περιέχεται στην έννοια του παντοδύναμου *Λεβιάθαν* του Χομπς, που προαποφασίζει για λογαριασμό όλων, χωρίς να υπόκειται σε κανενός είδους έλεγχο καμιάς πλειοψηφίας;

Ο Ρουσσώ θεωρεί δεδομένο ότι “από μόνος του ο λαός θέλει πάντα το καλό, αλλά από μόνος του δεν μπορεί να το διακρίνει. Η γενική βούληση είναι πάντοτε σωστή, αλλά η κρίση που την καθοδηγεί, δεν είναι πάντα φωτισμένη”⁷. Τίθεται, λοιπόν, ζήτημα προσδιορισμού της *αυθεντικής* γενικής βούλησης, που θα επαναφέρει το λαό στο δρόμο τον οποίο ο ίδιος ήθελε να πάρει, αλλά δεν γνώριζε πως να το κάνει. Προκύπτει, δηλαδή, η ανάγκη διαφώτισης της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, η γενική βούληση, για να μην αφεθεί στις Σειρήνες της πλάνης, “πρέπει να της δείχνουν τα πράγματα όπως είναι, μερικές φορές μάλιστα όπως θα έπρεπε να φαίνονται· να της δείξουν τη σωστή οδό που αναζητεί· να την προστατεύσουν από την έλξη που της ασκούν οι επιμέρους βουλήσεις· να την καθοδηγήσουν πως να βλέπει τον τόπο και το χρόνο· να αντισταθμίσουν την έλξη άμεσων και απτών ωφελειών με τον κίνδυνο μακρινών και μη ορατών δεινών το κοινό πρέπει να μάθει να γνωρίζει ό,τι επιθυμεί. Τότε, από το διαφωτισμό του κοινού προέρχεται η ενότητα του νου και της βούλησης στο κοινωνικό σώμα”⁸.

Η γενική βούληση δεν είναι απλώς αφηρημένη, οπότε είναι αδύνατο να επιβεβαιωθεί η διάθεσή της, δεν έχει απλώς ολοκληρωτική κυριαρχία επί του συνόλου, αλλά απεξαρτάται και από την ανάγκη έκφρασης της πλειοψηφίας, ενώ γίνεται δεκτό ότι ένας τρίτος δείχνει στο λαό, τι πραγματικά ο λαός επιθυμεί. Αυτός ο τρίτος, γνωρίζει την αυθεντική γενική βούληση, ακόμη και πριν οι πολίτες τη διαμορφώσουν, τη γνωρίζει ακόμα και όταν αυτή φαίνεται ότι διαφέρει ή εναντιώνεται σε αυτήν την οποία οι πολίτες τελικώς διαμορφώνουν. Αυτός που *γνωρίζει* δεν είναι άλλος από τον Ιακωβίνο, δηλαδή από την επαναστατική πρωτοπορία, η οποία προ-αντιλαμβάνεται την αφηρημένη γενική βούληση και την επιβάλλει, ασκώντας τυραννία επί των συγκεκριμένων πολιτών.

⁷ Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *ό.π.* σελ. 90.

⁸ Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *ό.π.* σελ. 90-91

III.

Σε αυτό ακριβώς το πρόβλημα αυταρχισμού εστίαζε ο Τρότσκι την κριτική του προς τον Λένιν, κατηγορώντας τον για ροβεσπιερική μεθοδολογία, ως συνέπεια της υιοθέτησης της ρουσσωικής και ιακωβίνικης αντίληψης της επαναστατικής πρωτοπορίας. Φωτίζοντας τη σύνδεση της ιακωβίνικης ανάγνωσης του Ρουσσώ με τον εξουσιαστικό σοσιαλισμό επεσήμαινε ότι “οι μέθοδοι του Λένιν οδηγούν στο εξής: τα στελέχη του κόμματος υποκαθιστούν το κόμμα. Η κεντρική επιτροπή υποκαθιστά ολόκληρο το κόμμα. Και τελικά ένας δικτάτωρ υποκαθιστά την κεντρική επιτροπή”⁹. Αυτές οι διαπιστώσεις δεν είναι καινοφανείς: πίσω στα 1872, τον ίδιο κίνδυνο διέβλεπε και επεσήμαινε ο Μπακούνιν, άσπονδος εταίρος του Μαρξ στην *Πρώτη Διεθνή*. Υποστήριζε ότι, “εάν οι εργάτες αποκτήσουν δικτατορική εξουσία η συντήρηση του νέου *status quo* θα γίνει σκοπός τους”¹⁰. Εφ’ όσον η επανάσταση αποβλέπει στην εγκαθίδρυση εργατικής δικτατορίας, τότε “οι εχθροί μας οι αστοί έχουν κάθε λόγο να υποστηρίζουν ότι η *Διεθνής* πολεμά παλιές τυραννίες για να εγκαθιδρύσει νέες”¹¹. Γι αυτό και η ελευθεριακή μερίδα της Διεθνούς ονομάζει εξουσιαστικό σοσιαλισμό, την εκδοχή του σοσιαλισμού την οποία εισηγείται ο Μαρξ και οι οπαδοί του.

Οι κίνδυνοι της αφαίρεσης, την οποία συνιστά η γενική βούληση, της απεξάρτησης της από την πλειοψηφία και της πρωτοπορίας που γνωρίζει πριν και πέρα από την πλειοψηφία τι μέλλει πράττειν δεν φτάνουν απ’ ευθείας από την ιακωβίνικη ανάγνωση του Ρουσσώ στον Λένιν: περνούν πρώτα από τον Μαρξ. Το σπέρμα του αυταρχισμού ενυπάρχει στη σκέψη του Μαρξ, δεν αποτελεί επινόηση των επιγόνων του, όσο κι αν αυτοί, ενδεχομένως, το προεξέτειναν περισσότερο απ’ όσο εκείνος επιζητούσε. Στο σχήμα του Μαρξ δεν υπάρχει, βεβαίως, γενική βούληση, υπάρχει όμως η αλάνθαστη ανάγνωση των ιστορικών νόμων, η οποία θεωρήθηκε ως απολύτως επιστημονικά τεκμηριωμένη άρα και αντικειμενική, έτσι ώστε ο σοσιαλισμός των Μαρξ και Ένγκελς να αποκληθεί *επιστημονικός*, ενώ οι αντίπαλες σοσιαλιστικές εκδοχές, *ουτοπικές*¹². Κάποιοι, δηλαδή ο Μαρξ και όσοι ακολουθούν τη δική του ανάγνωση της ιστορίας, γνωρίζουν την αναπόφευκτη προκαθορισμένη

⁹ Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky, 1879-1921*, New York, Oxford University Press, 1963 (1954), 95, *παρά* Δημητρίου Δημητράκου, “Η Ιακωβίνικη πολιτική παράδοση και η δημοκρατία”, *Η γαλλική επανάσταση και η Ευρώπη*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 23-27 Οκτωβρίου 1989, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1994, σελ. 142, βλ. επίσης σελ. 141-143.

¹⁰ Michael Bakunin, *παρά* Paul Thomas, *Karl Marx and the Anarchists*, Routledge and Kegan Paul, London, 1980, 330.

¹¹ Michael Bakunin, *ό.π.*, 45.

¹² Frederick Engels, “Socialism: utopian and scientific”, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1880/soc-utop/index.htm>.

πορεία των πραγμάτων. Αυτοί αποτελούν την επαναστατική πρωτοπορία που δια φωτίζει και δείχνει στην κοινωνία τον σωστό δρόμο. Εάν η κοινωνία δείχνει ότι διαφωνεί, αυτό σημαίνει απλώς ότι δεν έχει καταλάβει ακόμη τον ιστορικό της ρόλο. Όταν το 1968 ο Τσέχος φοιτητής Γιαν Πάλακ αυτοπυρπολήθηκε στην Πράγα, ο σοβιετικός ραδιοφωνικός σταθμός απεφάνθη ότι “ο Πάλακ αυτοκτόνησε γιατί η μαρξιστική-λενινιστική του παιδεία ήταν ανεπαρκής”¹³.

Σύμφωνα λοιπόν με το εισηγούμενο εξελικτικό σχήμα, η επαναστατική πρωτοπορία θα εξαναγκάσει την κοινωνία να είναι ελεύθερη, ασκώντας το αναγκαίο ενδιάμεσο στάδιο της δικτατορίας του προλεταριάτου. Η αναλογία με το αναγκαίο στάδιο του ιακωβίνικου Τρόμου που θα οδηγούσε στο βασίλειο της αρετής και της ισότητας είναι εμφανής. Ωστόσο, όπως απέδειξε ο Πόππερ, η μαρξική ανάγνωση της ιστορίας είναι μία ανάγνωση ανάμεσα σε άλλες αναγνώσεις και δεν συνιστά επιστημονική -άρα, υποτίθεται, αναγκαστικά ορθή- αλλά καθ’ όλα υποκειμενική προσέγγιση. Συνεπώς, το σχήμα ακολουθεί το μοντέλο Ρουσσώ: ο τρίτος που γνωρίζει την κυρίαρχη γενική βούληση, γίνεται εδώ ο τρίτος που γνωρίζει το ιστορικό μέλλον. Όσο όμως αβέβαιη και μη ελέγξιμη εμπειρικά είναι η ταυτοποίηση της αφηρημένης γενικής βούλησης, άλλο τόσο αβέβαιη και μη ελέγξιμη εμπειρικά είναι και η ταυτοποίηση του ιστορικού μέλλοντος. Γι’ αυτό και ούτε η ανάλυση του Μαρξ μπόρεσε να το αποκαλύψει.

IV.

Είναι αυτονόητο ότι ο κίνδυνος του ολοκληρωτισμού μεγεθύνεται, όποτε υποκειμενικές γνώμες βαφτίζονται αντικειμενικές αλήθειες και η κοινωνία δεσμεύεται προς τρίτους, που δεν ελέγχει ούτε ορίζει, κι ενώ δεν αποτελούν συμβαλλόμενο μέρος του κοινωνικού συμβολαίου, υποτίθεται ότι αυτοί ξέρουν πριν από τους πολίτες τι πραγματικά θέλουν οι πολίτες. Γεννώνται λοιπόν ορισμένα ερωτήματα:

Ποιος ορίζει ή θεσπίζει την επαναστατική πρωτοπορία, αυτή που θα αναγνωρίσει τη γενική βούληση και θα εξαναγκάσει όλους τους πολίτες να γίνουν *ελεύθεροι* με το περιεχόμενο που η εκάστοτε πρωτοπορία δίνει στον όρο; Με ποια κριτήρια η πρωτοπορία θα αναζητήσει όσους θεωρεί ότι διαφθείρουν και παραπλανούν το λαό, κατονομάζοντας τους στη συνέχεια ως εχθρούς του λαού, στέλνοντας τους στα παρισινά ικρίωματα, στις Δίκες της Μόσχας ή στα γερμανικά κρεματόρια; Ποιος εγγυάται ότι αντίρροπες δυνάμεις αυτόκλητων σωτήρων που γνωρίζουν το *καλό* ή το *μέλλον*, δεν θα αιματοκυλίσουν την κοινωνία προκειμένου να τη σώσουν; Ο Μουσολίνι όριζε το φασισμό ως *volontà obiettiva*¹⁴, μιλούσε δηλαδή για την αντικειμενική

¹³ Παρά Jean Rupnic, Larousse, *Ο αιώνας των ανατροπών*, εκδ. Οξύ, 2004, σελ. 40.

¹⁴ Λήμμα “Fascismo”, Giovanni Treccani (ed.) *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*,

βούληση και αυτήν υποτίθεται ότι εξέφραζε αυτός και οι μελανοχίτωνές του. Στη ναζιστική εκδοχή η αντικειμενική βούληση μιλούσε απ' ευθείας στον Φύρερ, όπως ακριβώς μιλούσε ο Θεός στον Αβραάμ¹⁵. Και προφανώς τόσο ο Μουσολίνι όσο και ο Χίτλερ, μέσω της γνώριμης από τον Λένιν αρχής της υποκατάστασης, ασκούσαν δικτατορική εξουσία. Τι είναι, λοιπόν, αυτό που χωρίζει τους κόκκινους από τους μαύρους Ιακωβίνους εκτός από το να χαιρετούν με κλειστές ή ανοικτές τις υψωμένες γροθιές τους;

Ο Ρουσσώ δεν φέρει, βεβαίως, ακέραια ευθύνη για όλα αυτά. Εκείνος τοποθετούσε την ιδανική κοινωνία σε μικρές κοινότητες¹⁶, νησίδες ισότητας και αρετής, όπου κανείς δεν κατέχει τόση ιδιοκτησία ώστε να μπορεί να υποδουλώσει τους άλλους. Σε αυτές τις νησίδες η διαμόρφωση της πολιτικής μπορεί να γίνει μέσω άμεσων και συνεχών διαβουλεύσεων, θεσμικών αλλά και ατύπων συζητήσεων. Εκεί η ανάγκη διαφώτισης και καθοδήγησης και ο εξαναγκασμός στην ελευθερία έχουν συγκεκριμένες διαστάσεις, που εξασφαλίζονται από τις σχέσεις οικειότητας που διέπουν τη μικρή κοινωνία. Το ριψοκίνδυνο άλμα συντελείται, όταν εγκαταλειφθεί αυτή η κρίσιμη παράμετρος και επιχειρηθεί σε μεγάλη κλίμακα η εφαρμογή του συστήματος που περιλαμβάνει τα τρία προηγούμενα χαρακτηριστικά.

Ωστόσο, εάν έπρεπε να αναζητηθεί ατέλεια στη θεωρία, αυτή θα ήταν ότι ο Ρουσσώ δεν έδειξε τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία θα μπορούσε να μετασχηματιστεί σε αυτές τις ευλογημένες νησίδες αρετής, ούτε τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι θα παρέμεναν σε αυτές, χωρίς στην πορεία να έχει προσβληθεί το αγαθό της ελευθερίας τους¹⁷. Οι αφηρημένες διατυπώσεις του, αφήνουν χώρο για πολλές ερμηνείες. Αν στο μαχητικό κείμενο του ντε Ριβέρα αντικαταστήσουμε τον δεσπόζοντα όρο *πατρίδα* με τον αντίστοιχο, *μεγάλο έθνος*, τότε, θα αναγνωρίσουμε ευκολότερα τον σαφή ιακωβίνικο χαρακτήρα ενός κειμένου που θυμίζει Ροβεσπιέρο. Αναδεικνύεται, έτσι η παράδοξη συνάφεια του κειμένου του ντε Ριβέρα με το πολιτικό κείμενο του 1762, που έγραψε ο κατ' αυτόν "ολέθριος άνθρωπος που άκουγε στο όνομα Ζαν-Ζακ Ρουσσώ".

1935, 835. Σύμφωνα με τον Δημητράκο, το κείμενο "πιθανότατα να το έγραψε ο G. Gentile". Βλ. Δημ. Δημητράκου, *ό.π.*, σελ.149. Κατ' άλλους γράφτηκε και από τον Benito Mussolini και από τον Giovanni Gentile, βλ. Tim Benton, 'Humanism and Fascism', *Comparative Criticism, Humanist traditions in the twentieth century*, vol. 23, E.S. Shaffer (ed.), Cambridge University Press, 2001, 110.

¹⁵ Manfred Henningsen (ed.). *The collected works of Eric Vogelin*, Vol.5., University of Missouri Press, Missouri, 2000. pp. 65-66.

¹⁶ Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, Πόλις, 2004, σελ. 99-105.

¹⁷ Πρβλ. Hans Fink, *Social philosophy*, Methuen, London and New York, 1985, p. 50.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Benton Tim, “Humanism and Fascism”, *Comparative Criticism, Humanist traditions in the twentieth century*, vol.23, Shaffer E.S. (ed.) Cambridge University Press, 2001.
- Deutscher Isaac, *The Prophet Armed: Trotsky, 1879-1921*, New York, Oxford University Press, 1963.
- Δημητράκου Δημητρίου, “Η ιακωβίνικη πολιτική παράδοση και η δημοκρατία”, *Η γαλλική επανάσταση και η Ευρώπη*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 23-27 Οκτωβρίου 1989, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1994.
- Engels Frederick, “Socialism: Utopian and Scientific”, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1880/soc-utop/index.htm>
- Fink Hans, *Social Philosophy*, Methuen, London and New York, 1985.
- Henningsen Manfred (ed.) *The Collected Works of Eric Vogelin*, Vol. 5., University of Missouri Press, Missouri, 2000.
- Larousse, *Ο αιώνας των ανατροπών*, εκδ. Οξύ, 2004.
- Payne Stanley G., *Falange*, Stanford University Press, 1961.
- Πρίμο ντε Ριβέρα Χοσέ Αντόνιο, *Λόγοι μάχης*, Αθήνα, 1983.
- Ρουσσώ Ζαν-Ζακ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, Πόλις, 2004.
- Thomas Paul, *Karl Marx and the Anarchists*, Routledge and Kegan Paul, London, 1980.
- Treccani Giovanni (ed.) *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*, 1935.

Γεώργιος Πολίτης
Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνικής Φιλοσοφίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Athens
Greece
gpolit@ppp.uoa.gr